

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

МБОУ Чал-Кежигская СОШ

РАССМОТРЕНО

Руководитель МУМО

Оюн З.Д.

Протокол 1 от «28» августа
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора
по УВР

Сонам У.В.

от «1» сентября 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Хунажык Х.В.
Приказ №1 от «1» сентября
2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

(ID)

учебного предмета «родная литература»

для обучающихся 5-9 классов

Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

ЧИЖЕК АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА
КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

(өөредилге албан черлериниң 5-9 класстарынга)

Кызыл – 2021

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн нийтл характеристиказы	4
Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириний сорулгалары.....	7
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн өөрөдилге планында туружу	9
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ужуру-уткалыг кезээ.....	10
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн кол нийтл өөрөдилге деннелинге шингээткениний түннелдери.....	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	33
5 класс (68 ш.).....	33
6 класс (68 ш.).....	41
7 класс (68 ш.).....	49
8 класс (68 ш.).....	56
9 класс (68 ш.).....	64
Класстан дашкаар ажылдар.	74
Эртемни өөрөнгенин түннээр байдалдар болгаш аргалар.	78
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн шингээткенинийн түннелдери.....	81
Ажылчын программанын сорулгаларын боттандырау байдалдар.....	86

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемийн өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарыңа «Төрээн (тыва) чогаал» эртемийн чижек өөредилге программасыңа» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарыңа дүүштүр кылдыңган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемийн шигээткениниң түңнелдерин кичээңгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттыңган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыңган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациязында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шиңгээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербешаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиги-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртеминиң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шиңгээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөрөнгениниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалыы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрөткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогулмачалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөрөнир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИН СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүн бир хевири болур чечен чогаалды чүглө сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелернин туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелеринин, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медеделдии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүн бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарыңга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларыңга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчууруңга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчууруңга кижизидер ажылдар;

– тыва дылыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажилдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

–

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүмө ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраарынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажилчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажылдап кылдырган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажилчын программаның тургузукчулары школазының угланышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрнин чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнернин ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Шии «Буянның амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиканчап», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттын сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы».

Танова Е. Т. Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ыылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир».

Россия чоннарының литературызы. Делегей литературызы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Элляй С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежии»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап орар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үнө».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегине тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң».

Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта» .

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕЦНЕЛИНГЕ ШИЦГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрээн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрээн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрээн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң децнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

– чогаал үзүндүлерин медреселдик номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдерти чугаалап билир;

– маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;

– чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;

– чогаалды рольдап аянынг номчуур;

– өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш чогаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;

– сөзүглелге план тургузуп билир;

– сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаары;

– пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;

– салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;

– чогаалда тоожукчу маадырның овур-хевирин ылгап билир;

– чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;

– төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).

Өөреникчи шиңгээдиң ап шыдаптар аргалыг:

– уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;

– улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;

– улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй далалыын сайгарып билир;

– хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;

– тоолдарның угаан-медресел сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;

– буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;

– үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;

- өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
- үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаи амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүн утказын тодарадып билир;
- өөрөнгөн турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндөзүннүн илереди билир;
- авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмөй болгаи ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
- тоолдар маадырларының аажы-чаңыга, оларның хөдөлүшкүннөргө үнөлөдү берип билир;
- басняларда кижилернүн багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалап болгаи сайгарарып билир;
- басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
- пейзаж дузаы-биле маадырларның иштиги аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илереди билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаи идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының окур-хөвирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаи ийишги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнөлөп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөрөнгөн шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билинге дүүшүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;

- *план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдэрти чугаалап билир;*
- *төөгүлүг болуушкуннарга даянын, чогаалды сайгарып билир.*

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шингээдип алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянныг, тода эдэрти чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- шүлүктүн темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;
 - аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
 - тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. овур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;
- төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээдир;
 - төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;
 - чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;
 - улустун ырларын күүседип билир;
 - алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;
 - өөрөнгөн тоолдарыңа дөмөйлештир бодунуң тоолдарын чогаадыр;
 - бурят болгаш тыва үштөөн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевири);
 - басняда авторнуң туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;
 - «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;
 - басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
 - басняны рольдап аянныг номчуур;
 - проза чогаалындан үзүндүнү аянныг номчуп күүседир;
 - чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
 - тоожунуң маадырларыңа деңнелгелиг характеристика берип билир;
 - маадырларга портрет тургузуп билир;
 - чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
 - маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
 - шии чогаалының улустун аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
 - чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
 - чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
 - дыңнаан азы номчаан сөзүглелдинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

– башкының дагзып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;

– дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырынга оон салдарын тодарадып билир;

– автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

– чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;

– идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;

– чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;

– «легенда» болгаш «миф» деп билишикиннерниң онзагайын тодарадып билир;

– чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

– төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;

– тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

– тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

– йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаш тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

– алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;

– алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

– хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың омурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;

– тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;

– көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

– сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдэрти чугаалап билир;

– чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

- Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;
- басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунуң онзагайын билир, каталтап турар;
- чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;
- чогаалда чырыттынган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;
- персонаж болгаш прототип, авторнуң овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;
- сөзүглелде янзы-бүрү окур-хевирниң укур-утказын (кижиниң овуру, бойдустан овуру, үениң овуру, чылдың овуру, дириг амытанның овуру, болуушкуннуң овуру, бир чүүлдүң овуру) билир;
- тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;
- аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның окур-хевирин деңнеп билир;
- шиңде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;
- маадырларның чугаа-домаа, хөделишикиннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;
- чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдирти чугаалаар;
- башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостуң кол маадырларының окур-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;
- чогаалдарда символиктиг окурларның делгем укур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
- төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;
- авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;
- кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның укур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүлө кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарынга дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегледип билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долуг сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттин болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның окур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның окур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының окур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГ ЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг оворларның делгем уjur-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң уткаын сайгарып билир;
- авторнун чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылынын онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеяын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунун туружун илередирин билир;
- авторнун стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;
- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;
- символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- З. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир;
- аянынг номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыыш-кыннарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонугап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

- *кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге уран чүүлдүн бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;*
- *чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң аразында харылзаалыын шингээдип алыр;*
- *литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билишчинерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чогумчалыг ажыглаар;*

- бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шиңгээдир;
- новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыггалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;
- тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарынга салдарын каксы билир;
- либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарынга ужур-дузанын билир;
- очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;
- чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар иштитирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;
- кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;
- мөңгө үе, сагыш-сеткилдин арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;
- чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;
- чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузазы-биле тодарадып билир;
- сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;
- чогаал аттарының, ооң иштинде окур-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;
- төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржиپ, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
- бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң овурун тодаргай бижиб билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
- буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдиң ап шыдаптар аргалыг:

- ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
- тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
- литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;
- орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медеп билип турар;
- Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
- эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
- баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
- маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалына даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билишकिनнерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- ишиде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити овурун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланыышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билишकिनнерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөрөдилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрөөн (тыва) чогаал эртемн өөредир, кижизидер ажылда салдырган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнеп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

5 класс

Ажылдың хевири	Тема	Өөреникчилерниң шингээдир кол чүүлдери, мергежилдери
Беседа	«Номнуң төрүттүнери»	Бодунуң сагыш-сеткил делегейин делгемчидеринге, эртемни делгем шингээдиринге чечен чогаал номчуурунун чугулазын медреселдii-биле билип турар. Чечен чогаал номчуур сорулгазын бодунга салып ап турар. Номнар – мөзү-шынар хевирлээриниң чепсээ деп медресеп билип, оларга хумагалыг хамаарылгалыг болурун бодунга кижизидип турар. Чогаалчы, литературлуг маадырлар аразында диалог тургузуп билир. Чечен чогаалды медреселдii-биле номчуп билир
Викторина	«Тыва улустун аас чогаалын билирлер»	Айтырыгларга дүрген болгаш шын харыылап турар. «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемнде чаа медреселерни өөрениринге сундулуг, шингээдип турар. Бодунуң билииниң деңгелин шын үнелеп турар (билир)

КВН	«Карак чажын төгүлдүргөн каткы-хөг» (тыва болгаш орус басняларга үндезилээн)	Айтырыгларга харыылаары. Чаңгыс классчыларының харыыларын үнелеп билир. Төрээн (тыва) дылының байлаан, чарт, чаражын үнелеп билир, төрээн дылынга ажык чугааланып, номчаан чогаалының онзагайларын база тыва улустуң ёзу-чаңчылдары-биле холбаалыын илередип шыдаар, кижизидикчи салдарлыын медереп билип турар. Бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр сорулгалыг, бөлүктөп (команда-биле) ажылдап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) алдынып билир
Номчулга конференциязы	«Бичии уруглар чогаалдарында буян болгаш хора дугайында»	Бот-тускайлаң номчаан чогаалдары-биле ажылдап билир, айтырыгларга, даанган (күүседир) ажылдарны кылырынга сонугалды. Бодунуң бодалдарын болгаш хуу көрүжүн илередип, бадыткап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) ажылдап билир
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ⁴		

6 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртемнге олимпиада	Өөрөнгө турар темаларыга дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң өөрөдигезиниң деңгелин билир, чедир билбейн барган билиин бот-тускайлаң чедип ап турары. Айтырыгларга бижимел долу харыыларны берип, чогаадыкчы уг-шигиги ажылдарны күүседип шыдаар. Чогаал эртемнге хамаарыштыр өөрөнгөн теория талазы-биле билиин херек кырында ажылдарга ажыглап билир арга-шинээ бар
Конкурс	Чуруктар (иллюстрация) «Чашкы делегей чечен чогаалда»	Чечен чогаал – уран чүүлдүң бир адыры деп хүлээп билир. Өөрөнгөн чогаалдарыга хамаарыштыр сюжеттиг чуруктарны, портрет болгаш янзы-бүрү иллюстрациялар чуруп билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир
	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглер	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглерге идепкейлиг киржир. Сөзүглелдерни шээжи-биле билир. Улус мурнунга (аудитория) бодун алдынып билир, ниити бөлүк-биле ажылдап билир
Делгелге	Номчукчунуң хүн демдеглелиниң делгелге	Сөзүглелди шын тургузуп (бижип) билир. Бодунуң ажылын та-ныштырып билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир. Өөрөдигезинге хамаарыштыр баш бурунгаар

		планнаашкынны кылып билир
--	--	---------------------------

7 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалынга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр бодунуң билиин үнелеп билири. Бодунуң сорулгазынга дүүштүр бот-тускайлаң сайгарып номчуур номнарын баш бурунгаар шилип алыры, литература-теориялыг билиглеринге даянып, сайгарып билири. Литература теориязынга хамаарышкан билиин делгемчидип, бот-тускайлаң болгаш башкының удуртулгазы-биле ажылдап билири
Угаан сайзырадылгалыг оюннар	«Чүү? Кажан? Кая?»	Телевидениеде угаан сайзырадыр, өөредиглиг, сайзырадылга угланышкынныг оюннарга киржири, айтырыгларга харыылаары. Хөй-биле деңге ажылдап билири, сайгарыл-галыг ажык чугаага киржип, чорудуп билири. Тыва литературага хамаарыштыр билиин делгемчидери
Литературлуг дыштанылга кежээзи	Чогаалчылар- биле ужуражылга	Тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдар-төөгүзүнүн дугайында билиин делгемчидери. Медээни дыңнап, сактып аары, диалог чугааны чедимчелиг чорудуп билири. Медээни сайгарып болгаш түңнелдерни үндүрүп билири. Хөй кижилер аразынга чугаага киржип билири, утказынга дүүштүр чугаа культуразын сагып, харылзажып билири
Аянның номчулга мөөрейи	«Частың тыныжы»	Сөзүглелдерни шээжи-биле өөренири, база аянның күүседип билири. Час дугайында шүлүктерниң ылгалдыын хайгаарап, утка-хөөнүн тодарадып билири. Аянның күүселдени чорудуп тура, чогаалдың утказынга дүүштүр иштики сагыш-сеткил байдалын база үн аянын илередип билир. Аудитория мурнунга хостуг чугаалап шыдаары. Бодунуң болгаш өскелерниң аянның номчулгазын үнелеп билири

8 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалынга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр билиинде чедир билбес чүүлдерин билири. Өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарыштыр литература теориялыг билиглерин болгаш чогаалдарның
-----------	---	--

		утказын, сайгарылгазын билири. Частырыглары-биле ажылдап билири
Демниг чогаадыкчы ажыл	Хана солун «Ол – Тываның маадыры болгаш чоргааралы» (Тываның билдингир кижилеринин дугайында)	Тываның билдингир кижилеринин дугайында билиин ханыладып, делгемчидери. Хана солун үндүреринге херек материалдарны чыып белеткээри. Солун, Интернет медээлер-биле ажылдап билири. Хөй-биле ажылдап билири
Темалыг кезээ	«Тыва дайын чылдарында»	Дайын чылдарында Тываның төөгүзү, тыва чоннун ССРЭ-ниң чонунга дузазының база эки турачы маадырлар дугайында билиин делгемчидери. Чоннун амыдыралының төөгүзүн өөренири. Бердинген темага хамаарыштыр бодунун бодалдарын чугаалап, номчаан чогаалынга, көргөн кино-чуруунга дүүштүр сайгарылгалыг чугаага киржири. Чурукту көрүп, бодунуу-биле немеп, шинчилеп, ханы сайгарып билири. Улус мурунга хостуг чугааланып билири
Сагынгыр- тывынгырлар оюну	«Чогаал маадырларын тып»	Тыва чогаалдарны сонунургап номчуур, көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитпирлээринге сонунургалдыг, чогаал маадырларын билер. Улус мурнунга хостуг чугааланып билири

9 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурнунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннун эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунун бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири
Темалыг кезээ	«Сергей Пюрбюнүн сураглыг ырылары»	Авторнун билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурнунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонунургаар, билири. Темалыг кезээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.

	Арат Республика үезиниң чогаалдары»	Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүн, чоннуң шынныг арыннарын, тыва чоннуң аажы-чаңының бот-тускайлаң онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өттүр көргүскен уран чүүлдүн бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери. Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары. Келир үеде өөредилге ажыл-чорудулгазын планнап билири
--	---	---

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЭР БАЙДАЛДАР БОЛГАШ АРГАЛАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң билиин хынап түңнээр ажылдар *тодаргай* (амгы) *үеде* кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, хыналда ажылдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төнчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажылдар болур. Ук ажылдар билиг хынаарының негелделеринге хамаарышкан доктаал-саавырларга даянып чоруттунар.

Кол ниити өөредилгениң 5-тен 9-ку клазынга чедир айтырыглар болгаш онаалгалар аас, бижимел харыылардан эгелээш, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарарынга болгаш о.ө. ажылдарга чедир башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажыл өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төнчүзүндө түңнел ажылдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажылдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг) бооп болур.

Түңнел хыналда ажылдар чыл төнчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының *азы* эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Хыналда ажылдарның кандыг хевирин кылдыртыры хоорайның (кожууннун) ажылдап кылганы план ёзугаар *даштыкы* хыналдазы азы школаның өөредилге удуртулгазының ажылдап кылганы ниити *иштики* хыналдазы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдун төнчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевирин хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдуң азы чыл төнчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аянның номчулга;
- айтырыгга долуг харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чогаалды (үзүндүнү) шишижидип ойнаары.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаалдарга даянып, чогаадыг бижири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди эдерти чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын баш бурунгаар тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;

– бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры...);

– шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;

– тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шиңгээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;

– хыналда айтырыглар;

– төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;

– компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Аянның номчулганы күүсеткенин хынаары:

– сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;

– үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;

– номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;

– уран номчулганың аянын билир – 1 б.;

– чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген); «4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу чырыткан;

– чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;

– бижимел ажилдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

– сөс курлавыры байлак;

– бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;

– илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

– өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Төрөөн чогаал эртемин өөрөткениниң түңнөлдөрүн илередири

Бот-тускайлаң түңнөлдөр:

– сагыш-сеткили байлак, эңерел сеткилдиг, төрөөн чери, чурту дээш сагыш човаашкынныг, бот-тускайлаң көрүштүг, туруштуг, амыдыралчы үзел-бодалдыг хамааты болурунга белен болуру;

– чаа билигни шингээдип алырынга сонургалдыг, өөренириниң чугулазын, ооң келир амыдыралга ажыктыын медреселдиг-биле бодун сонургап турары кайы-бир ажылче бот-угландырып, бот-башкарып билири;

– бодунуң шаа-биле амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче күженишкенин салып билири;

– хөй-ниитиниң чурумунга чагыртып билир, харыысалгалыг, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, хамааты туружу быжыг, хүндүлээчел аажы-чаңны бодунга хевирлээри;

– бодунуң ниити сайзыралыңа ажыглаар эртем-хөгжүлдениң янзы-бүрү үндезиннерин (энциклопедия, словарьлар, интернет четкизи, электроннуг өске-даа дериг-херексел, чон-биле харылзаа, массалыг парлалга чепсектери дээш о.ө.медээлерни) чөптүг ажыглап билири;

– өөрөдилге программаныңа дүүштүр номчаан чогаалдарыңа даянып, чогаал маадырларының ажил-чорудулгазыңа чөптүг үнелелди кылып билири.

Предметтиг түңнелдер:

1. Өөреникчиниң чаа медээ (билиг) шиңгээдиринче угланган ажил-чорудулгазыңа хамаарышкан түңнелдер:

– бодунуң төрөөн чонунуң, биче буурай өске чоннарның, орус болгаш делегей литературазыңдан өөрөнгөн чогаалдарыңа көдүртүнгөн айтырыгларны назы-харыңа, өөренириниң деңнелиңге дүүштүр сайгарылгалыг сонуургап номчуур арга-шинээ;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) шиңгээткен билиинге дүүштүр эки билири;

– чечен чогаалда болушкуннарга, маадырларның хөдөлишкиннеринге оларның иштики делегейиниң сайзыралын чурууруңа өөрөнгөн чогаал теориязының айтырыгларын эки билири;

– чогаалдың сюжединиң элементилерин (өөрөнип эрткен билиглеринге дүүштүр), оларның чогаалдың идеялиг утка, тема ажыдарыңа салдарын, дылының уран-чурумалдыын тодарадырын эки билири.

2. Өөреникчиниң мөзү-шынарын, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын хевирлээринге хамаарышкан түңнелдер:

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарыңа кижини чараш мөзү-шынарга, сагыш-хөңнү бай, эңерел, кээргээчел сеткилдиг аажы-

чацныг болурунга белеткээр чогаалдарны номчуп чорууру, номчулгага сонуургалының улуу;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын, туружун илередип билири;

- чогаалда болуушкуннарны сеткил-сагыжындан хайныыш-кынныг хүлээп ап, маадырларның ажил-чорудулгазынга, чурт-талгазынга, бодунуң хамаарылгазын илередип, ук чогаалдарга чаа утка-хөөн кирип, чогаадыкчы хамаарылгалыг номчукчу болуру;

- чогаалда болуушкуннарны чүгле сагыш-сеткил хай-ныышкынныг хүлээп ап эвес, угаап бодаашкынныг, шүгүмчүлелдиг сайгарып билири;

- авторнуң маадырга, болуушкунга хамаарышкан туружун, көрүжүн эскерип, аңаа номчукчунуң хамаарылгазын илередип шыдаары.

3. Бодунуң бодалдарын, чугаазын дыңнакчыга шын, тода, чедингир дамчыдып билиринге түннелдер:

- янзы-бүрү жанрда бижиттинген чогаалдарны кичээнгейлиг, медреселдиг дыңнап, шын хүлээп ап билири;

- дылдың уран-чурумалдыг аргаларын, үзүндүлөрдөн цитаталарны чогуумчалыг ажыглап тургаш, эдерти чугаалаарынга, номчаан азы дыңнаан чогаалының дугайында салдынган айтырыгларга делгереңгей харыы бээринге, аас-биле монолог, диалог чугаа кылырынга аас чугаазының сайзыраңгай байдалы;

- чогаалга хамаарыштыр уран чүүлдүң хевирлерин (чурулга, хөгжүм, театр, чогаадып күүседири) ажыглап, бодунуң бодалдарын илередип билири;

- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажилдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

- бердинген темага дүүштүр, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны бижимел (класска азы бажыңга) сайгарарынга база

эдертиглерни, чогаадыгларны, литературлуг болгаш ниити темаларга чогаадыкчы ажылдарны шынарлыг бижири.

4. Эстетиктиг көрүжүн хевирлээринге түңнелдер:

– чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медерелдиг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми – сөстүң уран чүүлү, чараш мөзү-шынарны көргүзериниң чугула бир аргазы дээрзин эки билири;

– чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп билиишкиннерни ханы билип турары;

– сөс кандыг-даа чогаалга чугула чепсек, ооң тема, идея илередиринге ажыглаттынган ужур-утказын, сагыш-сеткил илередиринге ужур-дуказын ханы билип алганы.

Метапредметтиг түңнелдер:

– уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

– ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харык-шинээ;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарынга) хамаарыштыр угаап, медереп билири, даап бодап шыдаары;

– чогуумчалыг харыы бээринге чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнеп билири;

– бодунун үзел-бодалын, туружун бадыткаарынга барымдаалыг чижектерни чугаазынга (ажылынга) таарыштыр киириштирип билири;

– бижимел болгаш аас чугаазынга чылдагааннарның үнген дөзүн бадыткап, түңнел үндүрүп шыдаарынга арга-шинээ;

– эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;

– өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;

– хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланыышкынның бот-башкарнып билири;

Өөредилгениң метапредметтиг түңнелдери уругларның шиңгээдир темазын чогаал эртеминиң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглерни шиңгээдип алырынга дараазында ажыл-чорудулгаларга даянып эрттирер:

– чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру;

– чечен чогаалдың сөзүглелин ыткыр, аянның номчууру;

– эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);

– чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;

– шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири;

– чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары;

– чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдин планын тургузары;

– чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;

– чогаалга хамаарышкан медээлер-биле ажылдап билири;

– бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажыл-чорудулгазын кылыры.

Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словари, аас чогаал словари болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгеzi (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларынга аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадыргы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажыларга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскөн-төрөөн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А.С. Шаалы. Төрөөн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрөөн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрөөн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредири. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. – 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статья на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюркск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейнин хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөрөдиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
21. Тогул-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогул-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.
22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустун алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Календарь-тематиктиг планнаашкынны (КТП) башкы ажыл-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонuurгалының болгаш кадыкшылының байдалынга дүүштүр, бөлүктөп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскертип ажылдап болур. КТП-ни боттандырарда, электроннуг (чурагайлыг) өөредилге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алып, өөредилге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, өөредилгениң чурагайлыг курлавырларының чыындызы) бар, белеткеп каан курлавырга даяныр, ол ышкаш башкы боду чогаадып тургузуп алгаш ажыглаар.

Эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы		Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ном дугайында сөс С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Ном». Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Сиген шөлүнде». <i>Литература теориязы:</i> деңнелге	1	4.09.	Ном кылырының дугайында медээлер-биле таныжылга (автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон өске). Өөредиглиг диалогка киржири: «Кижиги бүрүзүнүн амыдыралында чечен чогаалдың салдары». Шүлүктөрни аянынг номчууру. Коллективтиг ажыл: чогаалдың тема болгаш кол бодалы. Номчаан чүүлдүн ниити сайгарылгазы, бодунун хуу бодалын чугаалаары. Словарь-биле ажыл. Сөстөрниң уткаларын тайылбырлаары: колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон өске. Ийилеп ажылдаары: дылдың чурумалдыг аргаларын илередири: деңнелге. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
		1	8.09.	
		1	11.09.	
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	2	15.09. 19.0.	Көшкүн тыва чоннун чаңчылчаан амыдыралының онзагайының дугайында ниити чугааны чорудары. Ийилеп ажылдаары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл- чорудулгазында көшкүн тыва чоннун амыдыралын барымдаалыг чуруттунганын деңнээри. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеяын тодарадыры. Чогаал маадырларының омур-хевирлериниң онзагайын тодарадыры. Ниити ажыл: бойдус чурумалынга даянып, маадырның иштики делегейин тодарадып бижири. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның сөзүглелге уjur-дузазын тодарадыры.

				Ийилеп ажылдаары: ажылдарны эжи-биле сүмележип ажылдап билири
Эгээрттинмес эртине-байлак – аас чогаалы				
Улустуң аас чогаалы	Тоолдар. Улустуң аас чогаалы. Фольклорнуң биче хевирлери.	1	22.09	Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажы- чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Учебный диалог о нравственной проблематике жанров устного народного творчества как основу для развития представлений о нравственном идеале своего народа. Улустуң аас чогаалының кол өзөөн мөзү-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы-чаңы, чоннуң алыс күзели илерээр дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап, түңнөп билир. Улустуң аас чогаалыда көдүрттүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билири. Ниити ажыл: улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарар. Улустуң аас чогаалының дылының онзагайын тодарадыр. Ийилеп ажылдаары: улустуң аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылыр.
	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. <i>Литература теориязы:</i> үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар	4	26.09 20.09. 3.10 6.10	Үлегер домактар фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билир. Тыва үлегер домактарның уткаын тодарадыр. Үлегер домактарның өөредиг, делегей болгаш амыдырал дугайында уткаын тодарадып билир. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген бодалдарның уткаын тодарадыр. Үлегер домактарны шээжи- биле чугаалаар. Дыңнаан чүүлүңге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары. Чогаал болгаш фольклорну деңнээри: ниити болгаш ылгалдыг талаларын дилээр. Үлегер домактарны, тывызыктарны номчууру. Оларны өөренири болгаш шээжи-биле чугаалаары. Аас болгаш бижимел чугаага үлегер домактар болгаш чечен сөстөрнүң ылгалын тодарадыр. Чөрүлдээлиг чидиг айтырыг: «Үлегер домактар болгаш чечен

				сөстөрнийн утказында кандыг ылгал барыл?». Тывызыктарны номчууру болгаш тывары. Тывызыктарны үлегер домактар болгаш чечен сөстөр-биле деңнээри, ниити чүүлдешкек чүүлдерин тывар. Таблица-биле ажыл: фольклорнуң кол жанрларының кыска тодарадып бижири (тывызык, үлегер домак, чечен сөстөр)
	Хуулгаазын тоолдар. Тоол «Тос оолдуг Доктагана кадай»	2	10.10. 13.10.	Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадырып билир. Номчаан тоолунуң утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдыр. Бөлүктөп ажылдаары: тоолдун тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Тоолдарның сюжеттиг шыйынын тодарадыры. Хуулгаазын тоолдарның угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын тодарадыр. Тоолдарның өөредиглиг утказы дугайында чугаа чорудар.
	Анаа тоолдар. Тоол «Балыкчы Багай-оол». Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	2	17.10. 20.10.	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаан тоолунуң дугайында чугаа чорудар. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билир. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмке хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны чорудар. Ниити ажылдаары: тоолдарның идеязын тодарадыры. Маадырларның мөзү-шынарынга характеристика бээри. Номчаан чогаалдарын сайгарары (деңнээр)
	Дириг амытаннар дыгайында тоолдар. Тоолдар «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле Үгү». <i>Литература теориязы.: эпитет</i>	2	24.10. 27.10.	Тоолда чырыттыг чаагай сеткилди илере дирип билир. Ниити ажыл: тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадыр. Таблица-биле ажыл: дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгаар. Тоолдарның идея-тематиктиг угланышкынын, кижизидикчи ужур- уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадыр. Ийилеп ажылаары: маадырларның овор-хевирлерин тургузуп, ылгап билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: тоолдарда дылдарның чурумалдыг

				аргаларының салдарын тодарадып, сайгарып билири. Бөлүгөлежип ажылдаары: номчаан чогаалынга хамаарыштыр диалогчугаага киржиپ ажылдап билири.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Леонардо да Винчи. Притчи «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан» (очул. Б. О. Казырыкпай). Бурят улустун аас чогаалы. Триада	1 1	7.11. 10.11.	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херек чок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү –мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнун туружун тодарадыры. “Бак сагыштың долузун” дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары. Көшкүн чоннарның мерген бодалдарын (ниити болгаш тускайлаңонзагай талаларын) деңнээри. Ниити ажылдаары: бурят болгаш тыва чоннарның аас чогаалындеңнеп сайгарар.
Аас чогаалындан ужукталгаш...				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоол «Кым эң ажыктыгыл?». М. С. Эргеп. Тоолдар «Чартык арбай», «Хекчүге ыраажы болганыл?».	2 2	14.11. 17.11. 21.11. 24.11.	Литературлуг тоолдарда төөгүлүг болуушкуннарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билир. Тоолдарны тодаргай эдерти чугаалап билири, шилилгелиг эдерти чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Айтырыгларга долу аас болгаш бижимел харыылаары. Рольдап аянынг номчулга. Үне (үнелер) дугайында номчуп турар чогаалынга даянып, тодарадып билир. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарының дугайында чугаага киржилгези. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, бодунуң хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Ийилеп ажылдаары: тоолдарның, авторлуг тоолдарның чоокболгаш ылгалдыг талаларын, авторлуг тоолдун идеялиг утказын илередир.

	С. С. Сүрүң-оол. Тоол «Карактар дугайындамаргылдаа».	1	28.11.	Чогаалды аянный номчууру. М. С. Эргептиң чогаадыкчы ажыл-ижи таныжылга. Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередип, сайгарып билир. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелелди бээр. Чогаалды аянный номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири. Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээрин тодарадып билир. Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржир. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары. Ниити ажылдаары: тоолдуң темазын, ооң кижизидикчи салдарын тодарадыр. Бөлүктөп ажылдаары: маадырларны деңнеп сайгарары. Оларнуң хөделиишкиннеринге үнелел бээр. Кыска тоолдарның онзагайын тодарадыр. Өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир. Чогаалда мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр көдүрттүнген чидиг айтырыгга бодунуң туружун илередип билири. Тоолдарның сайгарылгазынга ниити киржилге. Басняның кол идеяын тодарадыр. Дириг амытаннарның омур-хевирлерин илередири. Шээжи-биле чугаалаары. Кижиниң мегелээр, бот тогдунар, алдар-макталга туралыг, турамык аажы-чаңының дугайында чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалында басняның идеяының кииргенин тодарадыр.
	Ч. М. Чулдум. Тоол «Тарааның тывылганы».	1	1.12.	
	О. О. Сувакпит. Басня «Арзылаң биле Пар».	1	5.12.	
	С. С. Серен. Басня «Ном биле Портфель».	1	8.12.	
	<i>Литература теориязы:</i> авторлуг тоол, басня			

Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Каарган болгашдилги».	1	12.12.	Басня жанрында чоннуң мергенин, ооң өөредиглиг ужур-утказының дугайында чугаага киржир. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдардың идеялиг угланышыкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчининг очулдурганы орус баснялар-биле таныжылга. Басняны рольдап аянның номчууру.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Л. Х. Иргит. Басня «Теве». Сатирические произведения. <i>Литература теориязы: диригжидилге</i>	1	15.12.	Лидия Иргиттинг чогаалдары-биле таныжылга, өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг салдарын тодарадыр. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның ужур-дузазын илередир. Авторнуң туружунуң дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарап кээрин илередир. Басняны рольдап аянның номчууру. Басняда кол бодалды тып, маадырларының овур-хевирин тус-тус ылгап, үнелээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседир. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары.
Чаштар делегейининг көрүнчүү				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Л. Б. Чадамба. Тоожу «Аян-чорук» (главы на выбор).	4	19.12. 22.12. 26.12. 29.12.	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле таныжылга. Чогаалдың уран-чеченин, чаштар делегейин таныштырар талазы-биле бижиттинген аянының онзагайын тодарадыр. Ниити ажылдаары: улустуң аас чогаалын ажыглаанын базаоларның тема, кол идея илередиринге салдарын илередип билир. Бөлүктөп ажылдаары: чогаал маадырларынга, кол болгаш ийиги чергенин маадырларынга тус-тус овур-хевирлерге үнелел бээри Чогаалды аянның номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары. Таблица-биле ажыл: чончу аян хөөнүнүң онзагайын: чылдак, барымдааларны, чечен чугааларның сюжет аянын чогаалдарда киригенининг онзагайы.

	М. К. Өлчей-оол. Чечен чугаа «Хөөрээрнийчугаалары».	1	9.01.24	Кол маадыр Хөөрээрний аажы-чаңында ылгалып турар онгагай таланы илередири. Чогаалды рольдап аянный номчууру. План ёзугаар эдerti чугаалаары.
	О. К. Саган-оол. Чечен чугаа «Эжишкилер» (эпизоды на выбор).	2	12.01.24 16.01.24	О.Саган-оолдун допчу намдары-биле таныжылга. Ниити ажилдаары: чечен чугааның идея, темазын тодарадыр, кижилер аразында найыралдыг болурунун эки салдарлыын тайылбырлаар. Төмүр болгаш Маадырның овор-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээр. Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин шингээдип, ук терминниң утказынга дүүштүр сайгарарылга кылып билири. Аянный номчулга. Номчаан чогаалын сайгарар. План ёзугаар эдerti чугаалаары. План тургузары.
	О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Аът чарыжы».	2	19.01.24 2326.01..	«Аът чарыжы» деп чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының онзагай ылгавыр талаларын тодарадып билир. Бичии аът мунукчужунун психологтук байдалын илередир: оон шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Кижиниңмурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип турар бичии маадырның аажы-чаңында илереп кээр онзагай талаларын хайгаарап билир. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдerti чугаалап билир. Айтырыгларга харыылаар.
	М. С. Эргеп. Тоожу «Өдүгенде чайлаг»(шилиттинген эгелер).	4	26.01.24. 30.01 2.02. 6.02	«Өдүгенде чайлаг» деп чогаалдың темазын тодарадыр. Тожунун бойдус чурумалы болгаш дириг амытаннарын овор-хевирин тодарадып билир. Аянный номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдerti чугаалап билири. Чогаадыкчы ажилдаары: чогаалдың дылын, Тожу чонунун

	Ш. М. Суван. Тоожу «Кара-Баштыг» (үзүндү). <i>Литература теориясы: пейзаж</i>	2	9.02.24. 13.02	диалектизинин онзагайын аас-биле сайгарып билир. «Кара-Баштыг» деп чогаалда болушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделиишкinnerин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Аянныг номчулга. Чогаалда чуруттунган төөгүлүг болушкуннарга даянып, тайылбырлыг номчулганы чорудуп билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билир. Бөлүктөп ажылдаары: чечен чугааның тема, идеязын тодарадыр.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Р. Д. Лудуп. Шүлүк «Таваар, маажым бадыпкелгеш»	1	16.02.	Шүлүктү сайгарылгалыг, чашкы үенин онзагайын көргүзерде, авторнуң бодалын тодарадып, тайылбырлыг номчуп билир. Шүлүктүң дылының уран-чеченинге даянып, теманы илередип билир. Ниити ажылдаары: кулунчактың омур-хевирин чураанын тайылбырлаар. Шүлүктүң дылының, бижиттинген аянын, кол бодалды илереткенин онзагайын тодарадыр.
Хуулгаазыннар делегейи				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ш. М. Суван. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар» (шилиттинген эгелер). Н. Ш. Куулар. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).	4 4	20.02. 27.02. 1.03 5.03 12.03. 15.03. 19.03. 22.03	Тоожуда уругларның омур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээр. Ниити ажылдаары: Тоожукчунуң омур-хевирин сайгарар. Аянныг номчулга. Номчаан үзүндүнү даалга ёзугаар эдерти чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын тодарадыр. Чогаадып каан болгаш фантастиктиг аргаларның чогаалдың онзагайын тодарадыр, теманы ажыдарынга салдарын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалда фантастиканың аргаларын кииргенин дилеп тывар, тодарадып билир. Маадырларның аажы-чаңынга үнелел кылып билир. Аянныг номчулга. Чогаалды сайгарары: чогаал маадырларының тоол ораныга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдерти чугаалап, сайгарып билир.

	Э. Л. Донгак. Уругларга шии «Буянныгамытаннар»	2	2.04. 5.04.	Буянның мөзү-шынарлыг болурунун дугайында өөредиглиг чугааны чорудар: эвилең-ээлдек болгаш сагыш човаачал аажы- чаң, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш оон-даа өске. Буянның чоруурунун үнезин сайгарып билири. Шиинин маадырларының овор-хевиринге үнелел бээр. Шиинин дылының онзагайын тодарадыр . “Кижиге болгаш бойдус” деп теманы ажитканының онзагайын тодарадыр. Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары.
Ыдыктар				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Ынак Тывам».	1	9.04.	Ниити ажилдаары: шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыр. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның идея тодарадырынга салдарын тодарадыр. Аянның номчулга.
	О. О. Сувакпит. Шүлүк «Россияга алдар».	1	12.04	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билер. Төрээн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиг салдарын тодарадып билер. Шээжи-биле аянның номчулга.
	А. Үержаа (А. У. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым»	1	16.04	Номнарның авторлары-биле таныжылга. Төрээн дылды билиринин, оон кижинин амыдыралынга салдарлыын, үнезинин дугайында чугаага киржилге. Лириктиг маадырның төрээн дылын камгалап, кадагалаарынга хамаарылгазын илередип билер. Ниити ажилдаары: дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билер. Аянның номчулга.
Тиилелгениң сылдыстары				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Маадыр Чүргүй-оол»	2	19.04. 23.04.	Бөлүктөп ажилдаары: темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Ивановның овор-хевирлерин көргүскенинин онзагай талаларын илередир.

				Сөзүглел-биле ажылдап билир: дылдың чурумалдыг аргаларын дилеп тывар, оларның шүлүктө уjur-дузасын тодарадыр. Чогаадыкчы ажылдаары: башкының дузасы-биле азы бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар» (очул. М. А. Күжүгет)	1	26.04.	Аянның номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүрттүнген мөзү-шынар чидиг айтырыгларын бодунуң билип турары-биле тайылбырлап билир. Бөлүктөп ажылдаары: сөзүглелге дүүштүр айтырыгларга долу харыылаар. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун илередир. Чогаалда көдүрттүнген болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын илередир.
Дириг амытаннар делегейи				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Эзимнерниң ыры»	1	30.04	Бөлүктөп ажылдаары: шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ниити ажылдаары: шүлүктүн идеялиг утказын тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарып билир. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. С. Сюрюн-оол. Чечен чугаа «Ус-кушкаш». М. А. Кужугет. Чечен чугаа «Азыранчыпчораш...» (шилииттинген эгелер). <i>Төлевилел ажылы</i>	1	3.05	«Ус-кушкаш» деп чечен чугааның темазын тодарадыр. Чогаалда Ус-кушкаштың овур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары. «Азыранчып чораш...» деп чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Калбак чогаалды сайгарып билир. Кол маадырның аажы-чаңынга үнелелди бээр. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билир. План ёзугаар эдерти чугаалап билир. «Тыва шүлүк чогаалының онзагайы» деп төлевилелди күүседир ниити ажылдажылгага киржир.
		2	7.05 14.05.	
		1	17.05	

Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	В. М. Санги. Чечен чугаа «Баштайгы олча»	1	21.05	Чечен чугааны номчууру болгаш план ёзугаар эдerti чугаалаары. Ниити ажылдаары: тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүскенин сайгаржып, чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның овур-хевиринге үнелелди бээри.
	Катаптаашкын, курлавырда	2	24.05 28.05.	
	Ниити	68		

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Ай Хүн	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Аас чогаалы – чоннуң эртинези				
Улустун аас чогаалы. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар	Чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан», «Теве-Адар». <i>Литература теориязы:</i> миф болгаш тоолчургу чугаалар	5	4.09. 8.09. 11.09. 15.09. 18.09.	Сайгарып номчуур чогаалдар-биле таныжылга. Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыр. Төрээн (тыва) чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлериниң аразында туружун тодарадыр. Чуртталганы сөстүн уран чүүлүнгө чуруурунун онзагайын илередип билир. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстктигиг көрүжүнүн хевирлеттиренинге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир. Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы сайгарылгалыг эдerti чугаалаар. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чечен чогаалга салдарын илередир. Бөлүктөп ажилдаары: «миф» (тоолзуг чугаа) болгаш «тоолчургу чугаалар» деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларын илередир. Делегей билип алышыккынын, чүдүлгө болгаш кижилерниң алыс күзел дугайын мифтерде көргүскенин хайгаарап билир. Ниити ажилдаары: мифтерде болгаш тоолчургу чугааларда дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның ажылгалының салдарын, уjur-утказын билип туар.
	Тоолчургу чугаа: «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».	3	22.09. 25.09. 29.09.	Тоолчургу чугааларның идеялыг утказы-шынары-биле ажилдап билири. Амыр-Санаа болгаш Будукпенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңының илереп келгенин бодунун көрүжү, туружу-биле бадыткалдыг тодарадып билир: мөзү-шынарының төлөптии, чөптүг аажы-чаңы, төрээн чуртунга шынчы бараан болуп чорууру.

				Алгыш-йөрээлдерниң хевирлери болгаш идеялиг утка-шынары-биле таныжылга.
	Хамнар алгыштары. Танды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны. <i>Литература теориязы:</i> заклинания <u>дилег</u>, <u>тейлээшкин</u>, <u>мөргүл</u>	2 1	27.10. 6.11. 10.11.	Хамнаашкын – тыва чоннуң бурунгу чүдүлгези, алгыш жеп жанр-биле таныжылга. Хам алгыштары – “тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак”, “шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези” дээрзин билип алыр. Алгыштарның ужур-утказының, уран чечениниң болгаш тургузуунуң онзагайы-биле таныжар база тодарадып билир. Бодунуң хамаарылгазын илередири. Амыдыралчы үнелер дугайында өөредиглиг чугаага (өөренгенинге хамаарыштыр) киржир. Аянның номчулга.
Авторлуг тоолдар	С. А. Сарыг-оол. Сказка «Агар-Сандан ыяш» <i>Литература теориязы:</i> гипербола болгаш литота	2 1	13.11. 17.11 20.11.	Чаа үе, чаа амыдырал – хувискаал (революция) темазын онзагай аян-биле дамчытканының дугайында чугаалажыр. Аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Ниити ажылдаары: чогаалдың дылының уран-чечени, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередип ажылдап билир. Гипербола болгаш литота дугайында билиг-биле таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литоталарны тодарадыр. Бот-тускайлаң ажылдаары: бодунуң тоолун чогаадыры (шилилге-биле: аас болгаш бижимел) «Агар-Сандан ыяш» деп тоолда бар дээрзин билип алыр. Шилилгелиг онаалга: Тоолдарда гипербола болгаш литота, символдуг овур-хевир деп темаларга дыңнадыг кылыр.

Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы Тываның орус дылдыг чогаалчыларның шүлүктери	Братья Гримм. Тоол «Ак чылан» (очул. А. К. Калзан). С. В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».	1 1	24.11. 27.11.	Тоолдун идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыр. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш оон кижизидикчи салдарын илередир. Авторлуг болгаш тоолдарда ниити болгаш ылгавырлыг талаларын, аргаларын тыпкаш, оларның онзагайларын сактып, ниити илередири. «Аъттыг-шеригжи кыс» деп чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередир. Чогаалдың чугулазының болгаш чоннун маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларының дугайында тодарадып өөренир. Ада-чурттуң улуг дайының чылдарында тыва эки турачыларның, совет чоннун маадырлыг чоруктарының дугайын өөрениринин чугулазын тайылбырлап билир.
Ойнай-сылдай сойгалажыр				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С. С. Сюрюн-оол. Басня «Аът биле Оор»	1 1	1.12. 4.12.	Басняда чидиг айтырыг болгаш сургаалдыг утказын тодарадып билир. Ниити ажылдаары: маадырларны деңнээри болгаш аажы-чаңыга үнелел берип билир. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнун туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняны рольдап аянныг номчууру. Басняны шээжи-биле номчууру. Словарь-биле ажыл: фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгереңгей тайылбырлап билир. Басняларның маадырларының аажы-чаңыга үнелел.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	И. А. Крылов. Басня «Шиижек биле көге-буга» <i>Литература теориязы: басня</i>	1 1	8.12. 11.12.	Басняны рольдап аянныг номчууру. Ниити ажылдаары: басняда кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билир. Авторнун маадырларынга, оларның аажы-чаңыга хамаарылгазын

				илереди́р база кажар дилгиниң аажы-чаңын тодарадырда, кылыг сөстөрниң салдарын илередип билир. Крыловтун басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш оон кижизидикчи салдарын сайгарып илередир. Литературлуг терминнерге хамаарышкан сөстөрни шиңгээдир, сөзүглелдерни чаа билигни ажыглап, сайгарып билир. «Басня» деп билиишкинни шиңгээдири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередир. Эрте бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларның онзагайларын тодарадып, деңнеп сайгарар. Бөлүктөп ажылдаары: Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры.
Элээдилер делегейи				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер) Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш».	7	8.12. 11.12. 15.12. 18.12. 22.12. 25.12. 29.12.	Чогаалдың сөзүглели-биле таныжылга. Тоожунуң үзүндүлөрниң ужур-утказын номчуп, сайгарылгалыг чугаага киржип турар. Чогаалдың амыдыралчы үндезиннери билир. Авторнуң туружун сайгарып билир, авторнуң туружунуң чогаалда илереп кээрин тодарадырып билир. Тас-Баштыгның омур-хевиринге үнелел кылып билир.
	С. А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык» (шилилгелиг эгелер).	2	12.01.24. 15.01.24.	«Ол-ла Маскажык» деп чогаалда бойдус чурумалының (пейзажтың) идея ажыдарынга салдарын билир. Тоожу жанрын рольдап аяанныг номчууру. Чечен чугааның темазын, көдүрттүнген чидиг айтырыын тодарадыр. Дылдың чурумалдыг аргаларының омурлуг салдарын сайгарып билири.
	О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянның сергеzi».	1	19.01.	Чечен чуганың сайгарылгазы: дылдың чурумалдыг аргаларының, чогапалдың тургузуунуң онзагайының (пейзаж, интерьер, маадырның иштики монологу) идея болгаш тема ажыдарынга

	М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».	1	22.01.24.	салдарын тодарадыр. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун бадыткалдыг илередип билир. Айтырыгларга аас-биле харыылаар. Калбак чогаалда лириктиг маадырның, авторнуң болгаш тоожукчу-авторнуң окур-хевирин тус-тус тодаргай ылгап, тайылбырлап билир. Маадыр болгаш прототип, авторнуң окуру, авторнуң чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннерниң эге чадазын билип алып, тодарадып турар. Сөзүглелден окур-хевирлерниң янзыларын: кижиниң, бойдус чурумалының, үениң уран-чечен окурун, чылдың уран-чечен окурун, дириг амытанның уран-чечен окурун, болуушкуннуң, бир чүүлдүң уран-чечен окурун илередип билир.
	Ш. М. Суван. Тоожу «Киж-бүрүс» (шилилгелиг).	3	26.01.24	Чогаалдың сюжединге дүүштүр эдerti чугаалаар, ооң тема и идея тодарадырынга онзагайын тодарадырыга, мөзү-шынар айтырыын тодарадырынга салдарын тодарадыры. Хар-оолдун аажы-чаңынга үнелеп бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири.
	<i>Литература теориязы:</i> литературлуг маадыр	1	2.02.24г	Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылап тура, чогаалдың утказын билип алып. Чечен чугааның кол идеязын тодарадыр. Чогаал маадырларынга хамаарылгазын бадыткалдыг илередип билир, оларның хөделиишкиннерин үнелеп турар. Персонажтарның чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билир. Тоожу жанрын сайгарып турар. Бөлүктөп ажилдаары: чогаал маадырларын деңней сайгарар. Маадырларга, оларның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередип билири. Калбак чогаалдың сюжедин сайгарарын билир. Чечен чугааның темазын, идеязын тодарадыр. Чогаалдың утказын сөзүглелге чоок эдerti чугаалаар. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга

				хамаарыштыр авторнун туружун илередип билир.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	А. В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол)	1	5.02	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи, бөдүүн чоннун амыдыралын билир чогаалчы – А. Неверовтун допчу намдары-биле кыска таныжылга. Тоожунун темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың овор-хевиринге үнелел тургузуп билир.
Төрээн чуртум делгемнери				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Х. М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).	2	9.02. 12.02.	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыр. Маадырларның овур-хевиринге, аажы-чаңынга үнелелди берип билир. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжылга. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билир.
	Ш. М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».	2	16,19.02	Чогаалдың адын, ында сиңирген ужур-утканы илереттинген кол бодалды тодарадыры.
	Литература теориязы: проза и лирика	1	26.02	Ниити ажылдаары: Соктайның портредин тургузары Чечен чугаада бичии уругларың болгаш улуг кижилерниң иштики делегейинге үнелел берип билир. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалвып турар талаларын тодарадып билир. Проза (калбак чогаал) болгаш шүлүк жанрларының ылгалдыг талаларының дугайында өөредиглиг чугааны чорудуп билир. Чогаалды сайгарар. Чогаадыкчы ажылдаары: бердинген тема ёзугаар чогаадыг бижири.
Төрээн чуртум делгемнери				

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».	1	1.03.	Күс. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадып, ужур-утказын бадыткалдыг илередип билири. Эжеш ажылдаары: шүлүктүн дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Шүлүктүн сагыш-сеткил илередип турар кол бодалын тодарадырынга дылдың кандыг аргалары салдарлыг болганын илередир. Бөлүктөп ажылдаары: лириктиг маадырның оуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл. Аянның номчулганы чедингир күүседир. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктери-биле таныжылга.
	М. Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!».	1	4.03.	Экии, Тыва! Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнун хамаарылгазын илередип билир. Тема болгаш идеяны тодарадыр. Сөзүглелге даянып, Тываның оурунгабадыкалдыг үнелел берип билир.
	А. А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл».	1	11.03	Өгге йөрээл. Шүлүктү аянның номчуур, идеялиг пафосту тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билир. Чогаалдың ужур-утказынга авторнун хамаарылгазын тодарадыр.
	С. Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы»	1	15.03.	Амытаннар чылы. Шүлүктү аянның номчулга. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередир. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунун ай-хүн санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай талаларын илередир. Тыва чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзу-чаңчыларын онзагайлап өөренир.
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	У. О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н. Ш. Куулар)	1	18.03.	Чогаалчы О. Оралбаевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, оон идеялиг ужур-утказын тайылбырлап илередип билир. Тыва чоннун иштики делегейинин бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаар. Авторнун ажыглааны дылдың уран чурумалдыг аргаларын тып,

				сайгарып, өөредиглиг чугаага киржир.
Көжеге-даа ажыттынды				
Тыва драматургия	В. Ш. Көк-оол. Детская пьеса «Чаргы».	3	22.03. 1.04. 5.04.	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын тайылбырлап билир. Чидиг айтырыглыг байдал: шииде чөрүлдээни илередип билир. Шииниң маадырларының омур-хевиринге үнелел бээр, оларны деңнеп, бадыткалдыг сайгарып билир. Маадырларның хөделиишкининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередир.
	Е. Т. Танова. Шиини «Илбилиг согун».	5	8.04. 12.04. 15.04. 19.04. 22.04	Шиини рольдап номчууру. Уруглар чогаалын бижииринге фантастика жанрының болгаш делегей, амыдырал дугайында шингээди алырынга салдарын илередип билир. Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып шыдаар.
	<i>Төлевилел ажылы</i>	1	26.04	Бердинген темага чогаадыг бижиир. «Көжеге-даа ажыттынды!» деп төлевилел тургузарынга бөлүк-биле киржилгелиг ажылдап билир.
	Класстан дашкаар номчулга	2	29.04. 6.05.	
	Чогаадыг «Эн-не сонуургаан чогаалым»	2	13.05. 17.05	
	Катаптаашкын, курлавыр	2	.20.05. 24.05.	
	Ниити	68		

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы			Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Чеченнерниң сөнү				
Улустуң аас чогаалы	Литература –амыдыралдың көрүнчүү.	2	4.09. 6.09.	Ниити ажилдаары: чогаалчының ажил-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалынга үнелел бээри. Чечен чогаалда овор-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири.
	Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел»,	3	11.09. 13.09. 18.09.	Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Бөлүктөп ажилдаары: маадырлыг тоолдуң онзагайын тодарадыры. Ниити ажилдаары: маадырлыг тоолдуң тема, идеязын тодарадыры. Маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири.
	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	3	20.09. 25.09. 27.09.	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң улустуң аас чогаалында туружун болгаш уткаын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске овор-хевирлерниң маадырлыг

	<i>Литература теориясы: маадырлыг эпос</i>	1	2.10.	чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостун) тема болгаш идеясын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың эпостун утказын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири.
Аас чогаалының салдары-биле				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс» М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	2 1	4.10. 9.10. 11.10.	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идеясын, сюжедин, тургузуун тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдун кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың овор-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдун ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. Маадырлыг биле авторлуг тоолдарның ниити болгаш ылгавырлыг талалаын бадыткалдыг сайгарып билири. М.Б. Доржуның «Аас чогаал» деп шүлүүнүн темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг чогаалдың улустун аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги». <i>Литература теориясы: чогаалдың тема</i>	4 1	16.10. 18.10. 23.10. 25.10. 6.11.	Тоожунун тема болгаш идеясын илередип билири. Маадырларның овор-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг укур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, укур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харылап тура, бодунун бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири.

	болгаш идеязы			«Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Дожоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг»(Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии)	1	8.11.	Сөзүглелдин аянынг номчулгазы. Шүлүктүң сайгарылгазы: идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннуң ниити, бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы.
	М.Б. Доржу «Аас чогаал».	1	13.11.	Шүлүктүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянынг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Мен – чаа Тываның оглу мен				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	6	15.11. 20.11. 22.11. 27.11. 29.11. 4.12.	С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның маадырларының болгаш сюжединиң төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур- хевиринге, аажы-чаңынга үнелел бээри. Романның утказын ажыдарынга омур-хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири. Романның бижиттингенинге хамаарыштыр төөгүлүг үндезиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Ниити ажылдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри.
	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу».	6	6.12. 11.12. 13.12. 18.12. 20.12. 25.12.	Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчининг бодунуң бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар- биле харылзаазын тодарадыры. Романның сюжединиң болгаш омур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-

				биле холбаалыын илередири. Романда езу-чаңчылдарның, чүдүлге-
--	--	--	--	---

	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»	1	27.12.	сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, уjur-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу- чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижининг делгелгези-биле таныжылга. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Чечен чугааның темазын, идеялиг уткасын тодарадып билири. Чогаалдың идеясын илередиринге кол маадырның омур-хевирининг болгаш дылдың уран аргаларының салдарын
--	--	---	--------	---

				тодарадыры. Чогаалды сайгарары.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!»(очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1	10.01.24.	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы- биле онзагайынга хамаарыштыр бодунун хамаарылгазынилередип өөренири. Чогаалдың ужур-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролюн илередири. Шүлүктү сайгарары.
Угаан болгаш сеткил				
Тыва чогаалчыларн ыңпроза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга».	2	15.01.24. 17.01.24.	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадыпбилири
	О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».	2	22.01.24. 24.01.24.	Эжеш ажылдаары: шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың сайгарылгазы. Шүлүктүн кол нарын айтырыын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын

	К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	4	29.01.24г 31.01.24г 5.02.24г 7.02.24г	чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи-билеаянның номчулга.
	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол».	1	12.02.24г	Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның овор-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгө чогаалыңа даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнөзине хамаарыштыр маадырның сүзүктөрүн илередири.
	<i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>	1	14.02.24г	Чечен чугааның бичии маадырының психолгуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажытканы. Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкени тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайындатоожу».	4	19.02.24г 21.02.24г 26.02.24г 28.02.24г	Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларыңа болгаш болуушкуннарыңа авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның овор-хевиринге үнөлө берип, ооң өскөлөргө бот-башкарып өөренирингекижизидикчи салдарын тодарадып билири.
	О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».	2	4.03.24г 6.03.24г	Эжеш ажылдаары: чогаалдың темазын болгаш идеяын бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейинин (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Номчаан чүүлүн чоок кылдыр эдerti чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустуң берге байдалдарының үзүнде боттарын алдынып билири). Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири.

	К-Э. К. Кудажи. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы».	2	11.03.24г 13.03.24г	Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири.
	М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынның кино көргөш».	1	18.03.24г	Матренаның омур-хевиринге даянып, дайын темазына тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири.
	И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». <i>Литература теориязы:</i> тоожу, композиция болгаш сюжет.	1	20.03.24г	Чогаалчы И.Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Өөрөнгө литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдин анализин кылып билири. Чогаадыкчы ажыл: бердинген темага чогаадыг бижип билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаары. Литература теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, чогаалды сайгарарына ажыглап билири.
Поэтиктиг одуруглар				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрөөн дылымга».	1	1.04.24г	Лириктиг чогаалды аянның номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрөөн дылын өөренириниң чугулазын бодунуң билип турары-биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири.
	А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».	1	3.04.24г	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг- бүлөде, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап,

	М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башкалдар».	1	8.04.	билири. Шүлүктүн идеясын ажыдарына чурумалдыг аргаларныңсалдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянынг номчууру.
	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүпчоруур булуттарлыг».	1	10.04.	Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүн кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары- биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири.
	<i>Литература теориязы:</i> шүлүк дугайындабилиг.	1	15.04.	Шүлүктүн идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарары. Шүлүктүн идеялиг утказын ажыдарына бойдус чурумалы болгашдылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыры.
				Өөрөнгө литература теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээлболгаш өске-даа билиишкннерге даянып, сайгарылга күүседип билири.
Бодунарның төөгүнер өөрениңер				
Тыва чогаалчыларныңшүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».	2	17.04. 22.04.	Чогаалдың тема болгаш идеясын төрөөн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүн шээжи-биле аянынг номчулгазы.
	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».	1	24.04.	Шүлүктүн төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянынг номчууру.
	О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүркекей	2	29.04.	Шүлүктүн төөгүлүг болуушкуннар-биле

			6.05.	харылзаазын
--	--	--	-------	-------------

	дугайында баллада».			тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгазы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянның номчууру.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей».	2	6.05	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары.
	<i>Төлевилел-биле ажыл</i>	1	13.05.	Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага төлевилел кылыры.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир».	3	15.05. 20.05. 22.05.	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге огаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга тус-тус характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрү тывары).
	<i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>			Шии чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга тус-тус үнелел берип өөренири.
	Катаптаашкын, курлавыр	1	27.05.	
	Ниити	68		

8 класс – 68 шак

[illegible]

	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүңкижизи мен».	2	20.09. 26.09.	Практиктиг ажылдаары: өөрөнгөн литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни ажыглап билир. Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин сайгарып билир. Лириктиг маадырның оворунга, ооң минниишкиннеринге үнелел бээр. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнуң оворунуң салдарын тодарадып билири. Шүлүкте мөзү-шынар – философия, эстетика темазынга хамаарышкан айтырыгларни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап билир. «Чөөн чүк» деп билиишкинниң утказын чогаалчының делгем ажыглаанын тодарадып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадыр.
	М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».	2	27.09. 3.10.	Чогаалды сайгарары: чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Жанр талазы-биле онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билир. Лириктиг маадырның овор-хевиринге үнелелди берип билир. Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүрттүнгөн чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялыг ужур-утказын тодарадыр. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билир. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билир. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралыг чогаалчының үлүүн илередип билир.

	С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик» .	1	4.10.	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларынын дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир.
	М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүн ужары».	1	10.10.	Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин, овурун база Хут ужарының чылдың аңгы-аңгы байдалдарын дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалчының бижиир аргазы болгаш арга-дуржулгалыы-биле илереткенин тодарадып билир. Хүт чурумалын болгаш болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири.
	З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».	1	11.10.	Чогаал темазын болгаш идеязын ажыдарынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдырын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседир. Кижин биле бойдустун аразында быжыг харылзаалыын, шүлүктүн философчу утказын илередип билир. Лириктиг маадырның овурунга, ооң бот-хуунун иштики минниишкининге үнелел бээр. Мөзү-шынар, чараш чүүлдү хүлээп алып дугайында айтырыгларны сөзүглелден алган бадаткалдыг чижектерлиг илередип билири.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».	3	17.10. 18.10. 24.10.	Бөлүктөп ажылдаары: чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тодарадып, идея ажыдарынга салдарын сайгарып билир. Тоожукчу маадырның, Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның омур-хевирлерин, оларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеязын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, бадаткалдыг ажыдып билир. Чоннун ёзу-чанчылдарын шингээди, амыдыралга

	З. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи»	2	25.10. 7.11.	ажыглап чоруурунга, бүгү амылыг амытаннарга хумагалыг болурун шингээдир. Чогаалга план тургузуп билир база план ёзугаар чогаалдың утказын эдерти чугаалап билир. Чогаалды ниити сайгарарынга киржир. Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, литературлуг үндезинниин тодарадып билир. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыр, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгар. Чечен чугааның идеялиг сорук киришкинниин, «эр сөс» деп билиишкинниң утказын тодарадып билир. Чогаалчының дылының болгаш бижиириниң аянын илередип билир, оларның чечен чугаага уран дээштиин тодарадып билир. Чогаал сөзүглелинге даянып, ханы, сайгарылгылыг угаап боданып чаңчыгар, бодалдарын хостуг илередип билиринге өөренир.
Тараам турда, тодуг-ла мен				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилилгелиг эгелер)	4	8.11. 14.11. 15.11. 21.11.	«Тараа» деп чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадыр, сайгарып билир. Кол маадыр Суваңның овур-хевири тодарадып, ада кижизидилге дугайында чугааны тургузуп өөренир. Чогаалга план тургузуп, долу, кызыра азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Чогаалда найырал темазын чырытканын илередип билир. Бот-тускайлаң ажылдаары: чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгар.
Россия чоннарының литературазы. Делегей	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкентхоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилиттинген эгелер)	2	22.11. 28.11.	Бүгү чонга таваржып турган коргунчуг айыылдың херечизи боордан аңгыда бодунуң өг-бүлезинге Ташкентиден хлеб эккеп чораан чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билир.

литературазы				Мишка Додоновтун овор-хевиринге үнелел берип билир. Сөзүглелде кижилерниң аас-кежиктиг болурунче чүткүлдүү, шыдамык, турум, быжыг туруштуг, харысалгалыг аажы- чаңныг болурун чырытканын тодарадып, утказын эдerti чугаалаар. Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1	29.11.	Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билир. Шүлүктүн идеялиг утказын тодарадып, тургузуунун онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип өөренир. Ажылдың кижиниң амыдыралынга ужур-утказын, авторнун көрүжүнүн дугайында чидиг айтырыгны тып, кол идеяны тодарадыр, шын харыы дилеп өөренир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадыр. Лириктиг чогаалды сайгарар, бодунун үзел-бодалын илередип турар. Авторнун көрүжү, авторнун туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренир. Сөс, оон утказының ханы, делгемин илередип, угаап-боданыышкынныг бижимел ажылды күүседип өөренир.
Кижиги – чурттуг, куш – уялыг				
Тыва драматургия	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык».	6	5.12. 6.12. 12.12. 13.12. 19.12. 20.12.	Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында таныжар. Тыва литератураның тургустунуп турар чылдарында драма жанрының сайзыраарына чогаалчының киирген үлүүнүн дугайында медээни шингээдир, чугаага киржир. Чөрүлдээлиг байдал: драмада чөрүлдээни тодарадыр. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезиниин тодарадып өөренир. Тывага аңгы демиселин, чоннун коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадыр. Шииниң маадырларының овор-хевиринге аас, бижимел үнелелди берип билир. «Маадыр», «маадырның иштиги делегейи» болгаш «чогаалдың

	С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».	5	26.12. 27.12. 9.01.24. 10.01.24. 16.01.24.	улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы» деп билиишкиннерни катаптаар, өөрөнгөн чогаалыңа дүүштүр сайгарып билир. Шии чогаалын рольдап номчуурунунун аянын шингээди билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырыңа салдарын тодарадыр. Шии жанрыңа хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир. Чечен чогаалдың сөзүглелиңе даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен чаяаннын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билир. Чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын илередип, «либретто» деп билиишкин-биле таныжар, тайылбырлап өөренир. Чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын, дылдың чурумалдыг аргаларының тема, идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмөй талаларын тайылбырлап билир. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузар. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянынг номчуур. Чогаалдың утказыңа дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билир. Тыва улустуң чаңчылдарын кижизидикчи дээштиин илередип сайгарар. Р. Д. Кенденбилдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжар. vk.com»video-59838956_456239616 Шиллерниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжар. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билир. Чогаалдың сюжедин (ынакшаан ийи аныяк кижиниң төөгүзү, ол үениң амыдыралында айыыл дугайында) аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Төөгү-биле чогаал
	Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллиттинген эгелер)	3	17.01. 23.01. 24.01.	

				сюжединің харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар- биле ажылдап билир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы»	2	30.01. 31.01.	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле таныжар. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын, чогаалда канчаар илереп келгенин тодарадыр. Кускуннуң символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге ужур-дузалыын сайгарар. Чогаал бижиир аянында хууда чогаалчының стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын, нарын философчу бодалды тодарадып билир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориязы</i> : барымдалыг чогаалдар	3	6.02. 7.02. 13.02.	Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга. «Ыдыктыг тук» деп чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билир. Чогаалды Тывага эрткен төөгүлүг хүннер-биле холбаштыр тайылбырлап билир. Төөгүлүг болуушкунну бодунуу-биле тайылбырлап билир. Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкының чагыгларын делгем угаап билир. Тоожунун идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири.
Авай, авай, авайымны				

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамныңынак оглу».	2	14.02. 20.04.24г	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыр. Авторнун туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билир. Таблица-биле ажыл: аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруурунун чоок, онзагай талаларын илередип билир. Шүлүктү аянның номчуур, ырлап күүседир. Шүлүктүн тургузуунун онзагайын тодарадыр, чоннун ырызы бооп чоруурун бадыткалдыг тайылбырлап билир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге портрет, детальдарның салдарын тайылбырлаар. Кол маадырларның окур-хевиринге үнелелди кылып билир. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузуңда азы демнежипсайгарып билир. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири.
	А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм».	1	21.02.	А.А.Даржайның тыва литературада туружун, үнүн тодарадып билир. Тыва литературада «Сонет» жанрының хөгжүлдеси-биле таныжар. Ук жанрның чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгалын билир. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын тодрадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея илередиринге салдарын сайгарып билир. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказын илередип, авторнун туружун тодарадып билир.
	З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манапорар»	1	27.02.	Ава дугайында темада бижиттинген чогаалдар дугайында чугаага киржир. Шүлүктү аянның номчуур. Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадырып, шүлүк чогаалын сайгарып. Шүлүк болгаш ыры деп темага дүүштүр ажык чугаага киржир. Шүлүктү ырлап өөренир.

				Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түннел үндүрүпбилир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б.Пюрбю)	1	28.02.	Лириктиг чогаалды сайгарар. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын шинчилел үндезиннергедаянып, бодалдарын илередип билир. «Шүлүкчүнүң туружу», «чогаалчының сөзүнүң күжү» болгаш «чечен чогаалдың дээштии» деп билиишкиннерини өөренип, катаптап, сайгарып билир. Авторнуң туружу, шүлүкчүнүң сөзүнүң күжү деп билиишкинни сайгарган чугаага киржир. Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу»(шилиттинген эгелер).	4	5.03. 6.03. 12.03. 13.03.	Салым-чаяанныг тыва херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чечен чогаалда авторнуң идеязын илередип билир, чогаалдың жанрын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп билир, тургузуунуң онзагайын тодарадыр, цитаталар ушта бижиирин өөренир. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. Салым-чаяанныг уруг Надя Рушеваның кижизидилгезинге ада-иениң салдарын тодарадып билир. «Эпистолярлыг жанр» деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп теманы холбаштырып, тодарадып билиринге өөренир. Чогаалдың адының символиктиг уjur-утказын тайылбырлап билир. «Талантылыг ада-ие -талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии.

	М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	2	19.03. 29.03.	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билир. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билир. Чогаалда ханы, философчу утканы сайгарып өөрениринге чаңчыгып өөренир. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билир.
Кижил болуру – чажындан				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер).	4	2.04. 3.04. 9.04. 10.04.	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнун үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билир. Тоожунун бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивинин, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билип өөренир. Маадырның иштики делегейин тодаргай илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөрөдилгеге сонургалын, чараш чүүлге хандыкшылын тодарадып билир. Чогаалдың кижизидикчи салдарын тодарадыр. Улустун аас чогаалында чоннун амыдыралчы мерген угаанының сиңниккенин тодарадып өөренир. Чогаалдың сюжет болгаш композициянын сайгарып билир.
	К. Д. Чамыян. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер)	2	16.04. 17.04.	Тоожунун сюжет болгаш композицияны сайгарып билир. Чогаалда көдүрттүнген айтырыгга авторнун туружун тодарадып билир. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар чидиг айтырыгларның чугулазын билип, боттарының бодалдарын илередип сайгарар.
	<i>Төлөвилел-биле ажыл</i>	1	23.04.	Чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга, кол маадырның

				иштики делегейин ажыдарында детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадып турар. Ниити ажилдаары: «Элээдилер кижизидеринге, өг-бүлө, школа, ниитилел аразында сырый харылзааны чорударының чидиг айтырыглары» деп темага ажык чугааны чорударында киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнө»	2	24.04. 30.04.	Шүлүктүн адының символиктиг утказын сайгарып билир. Чогаалда авторнуң туружун илередип билир: төрөөн черинге, чонунга база ие дылында хүндүткелдии, ынакшылы
	Класстан дашкаар номчулга	2	7.05. 14.05.	
	Ч.С.К.чогаадыг «Олум чок чогаалдар»	2	15.05. 21.05	
	Катаптаашкын, курлавыр	2	22.05. 27.05.	
	Ниити	68		

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шак	Ай,хун.	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Мөңгө даштың сарыны				
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары	2	6.09. 8.09.	Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шингээди өөренир. Таблица-биле ажил: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөредир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир. Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң уjur-утказын билир. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары-биле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглед билири. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылаар.
	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан бичебижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай).	2	13.09. 15.09.	Орхон-енисей бижикиери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Култегин” деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир. Чогаалдың тема болгаш идеяын тодарадыр сайгарылгалыгчугаага бодунуң бодалын илередип билир. Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни

	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»			
--	--	--	--	--

	(очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)	1	20.09.	сайгарар эге билиглерни шингээдир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда онзагайын илередир. Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскениниң аянын тодарадыр.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл»	1	22.09.	Балладаның тема, идеязын, болгаш композициязының онзагайын тодарадып, сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар. Теманы тодарадырының үндезинин илередип билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин овурунга, чоннуң дарлакчылар-биле демиселин көргүскениниң хамаарылгалыын тодарадып чугаалаар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир.
	«Багырның хылыжы».	1	27.09.	
	А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле»	1	29.09.	
	И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	1	4.10.	Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билип турар. Авторнун туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири. Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты сорук киришкенин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткениниң, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаар. Авторнун туружун лириктиг маадырның овурунга

				даянып, илередир билир.
Танды, Саян ийи сынның аразынга				
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным» Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соондаболчаг» (шилиттинген эгелер). <i>Теория литературы:</i> очерк дугайында билиг	3 3	6.10. 11.10. 13.10. 18.10. 20.10. 25.10.	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының үлүг-хуузун тодарадып билир. «Каргыга чорааным» деп очеркти бижээниниң онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередип билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүң дугайында чугаага киржир. Очерктиң хевирлерин тодрадып шыдаар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның овор-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунун) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) овор-хевирлер чуррурунга салдарлыын тодарадыр. Медерелдиг, аянныг номчуур, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир, оларның чогаалга салдарын тодарадыр, сюжеттиг

				шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи уjur-утказынга дүүштүр чугаага киржир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер)	5	27.10. 8.11. 10.11. 15.11. 17.11.	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеяын тодарадыр. Чогаалда чураан болуушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүн арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнун чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир. Шүлүглелдин маадырларының окур-хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянныг номчулганы күүседир.
	М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспаң».	2	22.11. 24.11.	
	С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек».	4	29.11. 1.12. 6.12. 8.12.	«Союспан» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш уjur-дузазын тодарары. Чогаалчының ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идеи илередиринге салдарлыын тодарадыр.
	Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».	2	13.12. 15.12.	Лири-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаар, балладаның тургузуунун, уjur-утказының онзагайын илередир. Литературлуг терминер болгаш билиишкиннерни билир, ук билигни сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир.
				«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн өөренир. киирилде кезээнин уjur-утказын тайылбырлап билир. Тема, идеяның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билир. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң тыва литератураның

	3. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тывачуртум» («Узорчатая моя Тува»). <i>Теория литературы:</i> баллада, лиро-эпический жанр	1	20.12	хөгжүлдесинин оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр. Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр. Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып өөренир. Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лиро-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир. С. Б. Пюрбюнүн хамааты лирикасын өөренип, шингээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга теманы чырытканының онзагайын тодарадып шингээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижинин чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштиги сагыш-сеткилин илередир, авторнун туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектеринин чогаалда ужур-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар. Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдыңхей-аът киришкенин адының символиктиг, деңнелгелиг уткасын тодарадып билир. Төрээн чернин эрткен, амгы болгаш келир үезин илереткенинин онзагайын тодарадыр. Чогаалды сайгарып, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Риториктиг айтырыгларның, адалгаларның, бижик демдектеринин ужур-утказын, идея илередиринге салдарын тодарадыр.
Тыва	В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот»	6	22.12.	Драматург В. Ш. Көк-оол оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле

драматургия	<i>Теория литературы:</i> трагедия		27.12. 29.12. 10.01.2024г 12.01.24. 17.01.24.	таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадып өөренир. Шииниң чөрүлдээниң чидиг талаларын болгаш маадырларның овор-хевирин, сюжет шугумунуң тода илереттинип турарын шинчилеп өөренир. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарар чугаага киржир. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске. «Хайыраан бот» деп шиини дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билер. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шиини «Ромео биле Джульетта»(очул. С. Б. Пюрбю) (шилиттинген эгелер)	3	19.01 24.01. 26.01.	Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдиг болурун тодарадып өөренир. С. Б. Пюрбюнуң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыр.
Дайын дээрге дарызыг чыт				
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2	31.01. 2.02.	Шүлүктүн тема болгаш идеязын, сорук кириер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның овору болгаш бүгү чоннун сеткил-хайныышкынныг овор-хевирин чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш мааадырларның овор-хевирин холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседири. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик кылдыр чураан – тыва чоннун Кызыл Армияга бүгү талалыг дузазын көргүскен чоннун ниитижиткен овор-хевирин

				тодарадып өөренир. Чогаал маадырларының омур-хевирин болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек».	3	7.02. 9.02.	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг омур-хевирин чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннуң патриотчу аажы-чаңын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг далаларын сайгарып билир.
	О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер)	1	14.02.	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарынга О. К.Саган-оолдун киирген үлүг-хуузун тодарадып өөренир. Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарынга идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу маадырның омурун тода ажыдып билир. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин сайгарар чугаага киржир, бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар.
Тос-ла чүзүн малымайны				
Тыва	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»	1	16.02.	Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин

чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг» В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»	1 1	21.02. 28.02.	тодарадыр. Чоннуң аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүглелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр. Ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш темазын илередир. Чогаалдың идеялиг уткасын илередиринге деталь, диалогтарның салдырын сайгарып билир. Шүлүктүн тема болгаш идеясын тодарадыр. Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзуун илереткенин чогаалдың лириктиг маадырының овурунга даянып сайгарып өөренир. “Өг”, “октаргай” деп билиишкиннерниң философчу утказының шүлүкте илереп келгенин бадыткалдыг сайгарып билир. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)	2	1.03. 6.03.	Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның овуру болгаш оон портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүрген айтырыгларны бодунуу-биле билип турарынга болгаш чогаал сөзүглелдеринге даянып, тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
Аспас дизе, хая көрүн				

Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттингенгелер)	2	13.03. 15.03.	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билир. Тоожуда ниити чуруттунган овор-хевирлер-биле ажылдаар. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир. Маадырларның аажы-чаңынга үнелел кылып билир. Чогаалда “оңгар” чурумалы маадырның иштиги сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарарып, тайылбырлап билир.
	Чечен чугаа «Он рубль».	2	20.03. 22.03.	Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. «Адалар болгаш ажы-төл» темазын чогаалга даянып база херек кырында амыдырал-биле холбап, сайгарылгалыг чугаага киржир. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билир. Аваның сагыш-сеткилдин иштиги байдалын (психологиязын) монолог дузазы-биле илertкенин сайгарып билир. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
	Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел»(шилиттинген эгелер)	3	3.04. 5.04. 10.04.	Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренир. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билир. Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланышкыннар-биле холбаштыр сайгарып

				билир. Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевири сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңынга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үшчүве дошкун», «Үш чүве дудуу».	3	12.04. 17.04. 19.04.	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билир. Тыва шүлүк чогаалында үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле таныжар, сөзүглел-биле ажылдап билир. Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
	Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер).	4	24.04. 26.04. 3.05 8.05.	Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаап-бодаашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир.
	А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	1	15.05	Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идеялыг угланышкынын тодарадыр, лириктиг маадырның, ооң хамааты туружун чогаал сөзүглелинге даянып сайгарар, илередип билир. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин

				илереди, ооң ужур-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайныышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер)	1	17.05.	Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илереди, киржир. Маадырның овур-хевиринге үнелел бээр.
	<i>Төлевилел ажылы</i>	1	21.05.	Ниити ажылдаары: «Дириг чорааш черле утпа» деп төлевилелди күүседири.
	Катаптаашкын, курлавыр	1	24.05.	
	Ниити		68	